

Ivan R. Marković

ZGRADA SRPSKO-JEVREJSKE CRKVENE OPŠTINE AŠKENASKOG OBREDA U BEOGRADU

Apstrakt: Ovde je prikazan istorijat projektovanja i izgradnje Beogradske sinagoge aškenaskog obreda u prvoj deceniji posle završetka Prvog svetskog rata. Posebna pažnja obraćena je arhitektonskoj analizi objekta.

Ključne reči: Franjo Urban, Aškenaska sinagoga, Milan Šlang, Beograd.

Ubrzo nakon dobijanja verskih prava i sloboda, koje su bile zagarantovane svim etničkim manjinama u Srbiji od 1888. godine, populacija jevrejskog stanovništva u Beogradu počela je značajno da raste. U atmosferi oslobođenoj svih vrsta pritisaka i državne represije, krajem 19. i početkom 20. veka, na predlog Opštine aškenaskih Jevreja, stvorili su se svi uslovi za pokretanje zvanične inicijative o izgradnji aškenaske sinagoge u Beogradu. U prikupljanju sredstava za realizaciju ovog projekta, učestvovao je veliki broj kulturno-umetničkih društava, organizacija, grupa ali i individualnih donatora dok je značajan doprinos izgradnji sinagoge pružila i Opština grada Beograda. Konačno, nakon brojnih poteškoća, 1929. godine u Beogradu je prema projektu arhitekta jevrejskog porekla, Franje Urbana,¹ izgrađen objekat Srpsko-Jevrejske crkvene opštine aškenaskog obreda, prepoznatljivijeg naziva – aškenaska sinagoga.

---

¹O arhitekti Franji Urbanu do sada je izuzetno malo pisano što je nedovoljno za potpuniju monografsku valorizaciju. O pojedinim graditeljskim ostvarenjima iz beogradskog opusa ovog arhitekta videti: B. Nestorović, *Godišnjak grada Beograda XX, Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919–1941)*, Beograd 1973, 370; B. Stojanović, *Beogradske kuće / Kako nastaje lice grada*, Komunikacija 59, Beograd 1987, 11; M. K. Kostić, *Uspom Beograda 2*, Beograd 2000, 244; B. Vujović, *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Beograd 2003, 146; A. Kadijević, S. Marković, *Milan Minić–arhitekt i slikar*, Prijepolje 2003, 21; B. Laketić, *Beograd pored koga prolazimo*, Beograd 2003, 73.

Tumačenjem jevrejske kulture u okvirima društvenih i geopolitičkih prilika, koje su vladale na široj teritoriji Jerusalima pre izgradnje Prvog hrama² (oko 931 g. pre n.e.) i nakon njegovog rušenja (586 g. pre n.e.), može se preciznije utvrditi tačno datovanje nastanka prve sinagoge.³ Iako se prema savremenom naučnom kursu uporedo razvijaju dve teorije, postoji opravdana mogućnost da bi se u kompleksnoj sintezi suprotstavljenih polazišta mogla utvrditi tačna hronološka odrednica, kao i konačna rekonstrukcija prve jevrejske bogomolje.

U dvorskom kompleksu cara Solomona centralno mesto zauzimao je reprezentativni hram koji je predstavljao reper urbane fizionomije Jerusalima.⁴ Prisustvo u hramu bilo je ograničeno isključivo na cara,

²Prema jevrejskoj tradiciji postojala su tri hrama: Prvi hram podigao je car Solomon oko 970 g. pre n.e, a srušio ga je Vavilonski kralj Navuhodonosor 586 g. pre n.e. Nakon povratka jevrejskog naroda iz ropstva persijski kralj Kir naredio je izgradnju Drugog hrama koji je trebalo da predstavlja obnovljeni Prvi hram. Po predanju izgradio ga je Zarubabel 515 g. pre n.e a zapalio i srušio rimski car Vespazijan 70. g. pre n.e. Treći hram predstavljao je rezultat transcendentalne vizije proroka Jezekija u periodu jevrejskog pogroma 573 g. pre n.e. Ovaj hram nikada nije realizovan već je predstavljao utopijsku viziju ovog proroka. O ovome opširnije pogledati u: Krinsky, Carol Herselle, *Synagogues of Europe—Architecture, History, Meanings*, New York and Cambridge Mass 1985; S. Knežević, *Zagrebačka sinagoga*, Rad Instituta povijesti i umjetnosti 23, Zagreb 1999.

³Reč **sinagoga** grčkog je porekla (συναγωγή) i označava kuću okupljanja dok na hebrejskom ima nekoliko naziva u zavisnosti od namene. Ukoliko je objekat namenjen verskom učilištu tada se naziva „kuća znanja“ (*bet hamidrāš*) a ako je u pitanju škola tada se jednostavno naziva „škola“ ili na jidišu (*schül* ili *schul*). Istovremeno, dok aškenaski jevreji sinagogu nazivaju „hram“ (*Templ*), izvedene od nemačke reči, dotle sefardski jevreji koriste naziv (*Il Kal*). Opšte prvobitno značenje reči sinagoga bilo je zborište ili mesto okupljanja dok je posle rušenja Solomonovog hrama dobila značenje bogomolje. O arhitektonskom razvoju sinagoga videti: V. Nedomački, *Stara jevrejsku umetnost u Palestini*, Beograd 1964; A. T. Kraabel, *The excavated synagogues of late antiquity from Asia minor to Italy*, Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik 32/2, Wien 1982, 227 – 236; Krinsky, Carol Herselle, *Synagogues of Europe—Architecture, History, Meanings*, New York and Cambridge Mass 1985; P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad 1998, 7.

⁴Prema biblijskom predanju na poziv cara Solomona graditelj Hiram iz Tira izgradio je ovaj hram prema uputstvima koje je Solomon dobio od jevrejskog boga Jahve koji mu je davao uputstva za dimenzije, podelu hrama, konstrukciju oblika i obredni mobilijar—*Prva knjiga careva* (5, 1–18; 6, 1–38; 7, 1–51). Hram se nalazio na brdu Morija u Jerusalimu. Kompleks koji je okruživao Solomonov hram predstavljao je izuzetno složenu i vešeslojnu konstrukciju. Unutrašnjost hrama bila je podeljena na dva odnosno tri dela. Nakon predvorja (*ulama*), na čijim bočnim stranama su se nalazili masivni bronzani stubovi, Jahin sa desne i Boaz sa leve strane, stupalo se u glavnu prostoriju (*hekala*) velikih dimenzija. Ova prostorija bila je longitudinalno podeljena na tri dela. Na suprotnom kraju ove prostorije nalazio se zavetni kovčeg sa pločama zakona prenetim iz

svetovne velikodostojnike i sveštenstvo. Prema procenama i zaključcima zagovornika prve teoriji o nastanku prve sinagoge, već u vremenu izgradnje Prvog hrama, predpostavlja se da su Jevreji organizovano pristupili osnivanju institucije javne namene u cilju okupljanja što većeg broja učesnika, odnosno da bi na taj način dodatno učvrstili jevrejski narod i učinili ga društveno složnijim i etnički homogenijim. Prema ovoj tezi, prva sinagoga formirana je, uslovno govoreći, kao gradska skupština s utvrđenim programom tokom trajanja Velikog ili Solomonovog hrama kada je jevrejska država doživela svoj procvat. Period duži od tri stotine godina bio je dovoljan da jevrejski narod učvrsti glavna religijska načela, obrazuje savet i utvrdi običaje prve sinagoge. Kada je Vavilonski kralj Navuhodonosor (604–562 g. pre n.e) srušio Solomonov hram svi zarobljeni Jevreji smešteni su u naselje na reci Eufkrat nasuprot Vavilonskih zidina.⁵

Prema drugoj teoriji, koja se temelji na tumačenju o nastanku prve sinagoge nakon rušenja velikog hrama, primarni razlozi za njeno osnivanje prvenstveno ukazuju na težak položaj jevrejskog naroda u ropstvu izvan Vavilona. Ipak, sasvim je izvesno da je sinagoga u ovom periodu pretrpela suštinske transformacije oblika i osnovne namene. Zadržavajući prvobitnu funkciju narodnog zborišta, sinagoga je preuzela obredne ceremonije iz velikog hrama kao i malobrojne predmete hramovnog mobilijara. Istovremeno, ona je podražavala način građenja Solomonovog hrama i njegovu osnovnu longintutidalnu trodelnu podelu. Objedinjujući duhovi značaj velikog hrama i njegovu specifičnu graditeljsku koncepciju, sinagoga je, nastavljajući drevnu tradiciju, postala malo svetilište i simbol mesijanskih nada. Uprkos bliskoj povezanosti, funkcija sinagoge nije da oponaša hram već da nastavi tradiciju sećanja na njega. Iz ovoga proizlazi da je svaka sinagoga odraz jevrejske tradicije, poštovanja i sećanja na Prvi tj. Solomonov hram. Može se zaključiti da je prva sinagoga nastala u vreme izgradnje velikog hrama kada je ostvarena ideja narodnog zborišta, prema kome je reč sinagoga i stekla svoje značenje, da bi nakon progonstva jevrejski narod nastavio tradiciju okupljanja uz ključne izmene programa obrednih radnji a kasnije i osnovne konstrukcije objekta.

Svetog šatora. Istovremeno ovaj deo hrama nazivao se *Svetinja nad svetinjama*. Sve zidne površine enterijera bile su obložene zlatom dok je konstrukcija izvedena od kedrovog drveta. Ispred ulaza u hram nalazili su se žrtvenik i veliki umivaonik čija rekonstrukcija pokazuje da je bio u obliku velike kružne posude koju su nosile skulpture dvanaest volova.

⁵Ovo naselje predstavljalo je izolovanu zonu u kojoj su Jevreji imali relativnu slobodu kretanja ali i strogu zabranu prilaska zidinama Vavilonskog grada.

Prisustvo Jevreja, pridošlih uglavnom iz trgovačkih centara centralnog Balkana, na užoj teritoriji Beograda datira se već sredinom 10. veka dok je njihova aktivna istorijska uloga u Beogradu počela u prvoj polovini 16. veka.

Tokom 1492. godine, odlukom španskog kralja Ferdinanda proterano je više od 300.000 sefardskih Jevreja.⁶ Na poziv turskog sultana Bajazita II masovne seobe jevrejskog naroda iz Španije bile su usmerene prema Turskoj, u kojoj se tokom 16. veka prati intezivan priliv sefardskih ili španskih jevreja.⁷ Ekspanzijom turskog carstva na Balkansko poluostrvo, tokom prve polovine 16. veka, i osvajanjem Beogradske tvrđave 1521. godine, sasvim je izvesno da je tom prilikom s turskom flotom u Beograd došao i jedan broj Sefarda. U relativno mirnom nastupajućem periodu, pod zaštitom sultanovog upravnika Beograda, doseljeni Sefardi osnovali su naselje (tur. *Jalije*) blizu dunavske obale.⁸ Tokom asimilacije na novu sredinu, formirana je jevrejska četvrt ili „*Jevrejska mala*“ kako će se kasnije nazivati.⁹ Osnovna zanimanja sefardskih Jevreja u Beogradu bili su uglavnom zanati i poslovi bankarskog karaktera. Nakon pada Beogradske tvrđave pod austrijsku vlast 1688. godine svi Sefardi proterani su u zarobljenički logor Nikolsburg u Moravskoj.

Prilikom drugog zauzeća Beogradske tvrđave 1717. godine, austrijska vojska zatekla je 47. jevrejskih porodica dok ukupan broj stanovnika nije prelazio više od 5.000 lica. Nakon perioda intezivnih borbi oko Beograda rekonstrukcija oštećene tvrđave predstavljala je

---

⁶Sefardi – Jevreji koji su do XV veka živeli u Španiji, Heb: (*S'farad*) – Španija. Prvobitna verzija jezika bila im je mešavina starošpanskog i kastiljanskog jezika tzv. *ladino* jezik (*Žudeo-espanjol*). Sefardi se razlikuju po naglasku na hebrejskom jeziku u rasporedu nekih molitvi i po melodijama određenih obrednih pesama. O Sefardima na tlu Jugoslavije videti: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor 14. IV – 12. VI, Zagreb 1988.

⁷Nakon progona iz Španije, Jevreji su se osim u Tursku, gde su imali potpunu slobodu kretanja i trgovine, proširili na čitav pojas istočne Evrope i u Rusiju.

⁸D. Đ. Zamolo – S. V. Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, Godišnjak grada Beograda XL/XLI, Beograd 1993–94, 77.

⁹Na prvom zvaničnom imenovanju beogradskih ulica 1872. godine dva najvažnija sokaka u jevrejskoj mahali dobila su nazive *Jevrejska* i *Mojsijeva* ulica. U vreme kada je konačno formirana „*Jevrejska mala*“ bila je omeđena današnjim ulicama Cara Dušana, Tadeuša Koščušskog, Dunavskom i Dubrovačkom ulicom. Glavna ulica ove četvrti bila je *Jevrejska* koja je zadržala svoj naziv do danas. Videti: D. Đ. Zamolo – S. V. Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, Godišnjak grada Beograda XL/XLI, Beograd 1993–94, 77; Videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja„ – Jevreji u Beogradu 1521–1942–*, Beograd 2001, 390 – 400.

jedan od prioriteta tokom nastupajuće decenije. Tom prilikom varoš je podeljena takozvanom *Evgenijevom linijom* na Nemački ili Dunavski i Srpski ili Savski Beograd. Već formirano jevrejsko naselje pripalo je periferiji nemačkog dela varoši što je uslovalo iseljavanje Jevreja iz ove oblasti. S obzirom na činjenicu da su Jevreji bili neophodna radna snaga u zanatskim i novčanim poslovima, čelnici „Dunavskog Beograda” morali su da nadoknade ovaj nedostatak. Nakon obnove tvrđave, uspostavljanja Evgenijeve linije i odlaska Sefarda, u „Dunavski Beograd” doseljen je veliki broj nemačkih Jevreja ili Aškenaza, i to uglavnom iz Požuna, Manhajma i Praga.¹⁰ Ipak, i pored svog aškenaskog porekla, odbijene su sve molbe za dobijanje imovinskog prava i mesta za zgradu sinagoge. Tokom 30-tih godina 18. veka u Beogradu su postojale dve jevrejske veroispovedne opštine, sefardska i aškenaska. Odlaskom austrijanaca iz Beograda 1739. godine, iz varoši se odselio i veliki broj Aškenaza dok je populacija Sefarda uglavnom ostala neizmenjena.

Izbijanjem Austrijsko-Turskog rata (1788–1791) došlo je do nove seobe Jevreja iz Beograda. Smenom vladara i promenom dosadašnje politike ratovanja na istoku, Austrija se nakon dve godine povukla iz Srbije prepuštajući Beograd Turcima. Nakon izbijanja Prvog srpskog ustanka 1804. godine a potom i zauzimanja Beogradske tvrđave 1806. godine, opstanak jevrejske zajednice na Jaliji bio je najozbiljnije doveden u pitanje. U periodu Karadžorđeve vladavine Jevreji su u Beogradu predstavljali apsolutnu manjinu. Takva situacija potrajala je sve do izbijanja Drugog srpskog ustanka i osnivanja poluautonomne Srpske države Miloša Obrenovića kada je ponovo oživela beogradska jevrejska mahala.¹¹ Povoljan razvoj političkih događaja u nastupajućem periodu u Srbiji obezbedio je, naizgled, sigurnu egzistenciju sefardskih Jevreja u Beogradu¹² dok je populacija Aškenaza tokom ovog periodu bila u naglom opadanju. Tokom perioda Miloševe vladavine status Jevreja u Srbiji nije bio ničim posebno određen. Ipak,

¹⁰Aškenazi – nemački Jevreji (na hebrejskom jeziku Aškenaz je naziv za Nemačku). Jezik Aškenaza bio je *jidiš* koji predstavlja mešavinu staronemačkog i hebrejskog jezika. Za razliku od Sefarda Aškenazi su postepeno poprimali jezike iz okoline u kojoj su bili nastanjeni. O Aškenazima na tlu Jugoslavije videti: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor 14. IV – 12. VI, Zagreb 1988.

¹¹Tokom septembra 1819. godine na proslavu nove godine po hebrejskom kalendaru otvorena je obnovljena sinagoga.

¹²Prema podacima prvog popisa stanovništva u Srbiji iz 1834. godine ukupan broj Jevreja u Srbiji iznosio je oko 2.000 lica od kojih je samo u Beogradu zabeleženo manje od 1.500. Većinu su činili Sefardi dok je Aškenaza registrovano oko 200.

velikom sposobnošću prilagođavanja trgovačkim prilikama i finansijskoj situaciji, većina Jevreja je već u prvim decenijama nakon proglašenja Srpske države živela na višem ekonomskom nivou od neprosvećenog srpskog stanovništva. To je istovremeno predstavljao i jedan od razloga rastuće tenzije prema jevrejskim naseljenicima. Stupanjem kneza Aleksandara Karađorđevića (1842–1858) na vlast, srpska vlada usvojila je novi nacionalni program države. Ohrabreno ovom odlukom, srpsko stanovništvo u Beogradu je 1845. godine iskoristilo priliku javno žaliti se vladi na Jevreje. Neke od glavnih zamerki koje su tom prilikom iznete odnosile su se na pasivno delovanje Jevreja u oslobodilačkim ratovima Beograda tokom Prvog i Drugog srpskog ustanka dok je istovremeno istaknuto i javno negodovanje zbog tadašnjeg veoma visokog ekonomskog i finansijskog položaja Jevreja u Srbiji.

Godinu dana kasnije (12. novembra 1846. godine), vlada je usvojila jednu od najradikalnijih uredbi kojom je Jevrejima bio zabranjen dalji boravak u unutrašnjosti zemlje. Ugroženi ovim državnim aktom, svi Jevreji iz unutrašnjosti uputili su se u Beograd. Jedan deo jevrejskog stanovništva pogođen ovom odlukom odselio se u velike evropske centre u kojima se ubrzo saznalo za nepopularnu odluku srpskih vlasti. Po ovom pitanju hitno su preduzete mere i 1859. godine donet je ukaz o ravnopravnosti građana, ali on nije našao praktičnu primenu sve do dobijanja nezavisnosti. Usled izbijanja novih ratnih sukoba i nepovoljne političke situacije, početkom 60-tih godina 19. veka, etnička struktura Beograda značajno je izmenjena,¹³ kada je i veliki broj Jevreja ponovo napustio svoju mahalalu. Međutim, već tokom 70-tih i 80-tih godina 19. veka broj njihove populacije dospeo je na drugo mesto u Beogradu. Tokom nastupajućeg perioda od 1868. do 1888. godine, okončana je prelazna faza u izjednačavanju građanskih i verskih prava i sloboda svih etničkih grupa.¹⁴

Nakon višedecenijskog odsustva, krajem šeste decenije 19. veka u Beogradu došlo je do novog naseljavanja Aškenaza koji su 1. oktobra 1869. godine i zvanično osnovali Aškenasku opštinu kao „*Verozakoni skup*

---

¹³ Godine 1862. godine zbog događaj kod Čukur česme, kada je jedan turski vojnik ubio srpskog dečaka, oživeo je revolt srpskog stanovništva u borbi protiv Turaka. Tom prilikom došlo je do unakrsne vatre topovima s obe strana kada je i uništen najveći deo današnjih bedema Kalemegdanske tvrđave.

¹⁴ Prema podacima popisa stanovništva u Beogradu iz 1883. godine ukupan broj Jevreja u Beogradu iznosio je 2.125 lica dok se prema podacima popisa iz 1889.g ovaj broj povećao na 4.341 lica.

aškenaskih jevreja".¹⁵ Nakon osnivanja u Beogradu, Aškenaska opština nastavila je da održava veze s drugim opštinama u Austro-Ugarskoj monarhiji. Dodatnu sigurnost opštini pružala je i zaštita austrougarskog poslanika u Beogradu, sve do Berlinskog kongresa 1878. godine kada je Srbija dobila državnu nezavisnost. Nakon rusko-turskog rata, kada je postavljeno pitanje nezavisnosti srpske države, jedan od uslova za sticanje teritorijalnog suvereniteta bilo je i donošenje uredbe o pravima verskih sloboda što je dodatno doprinelo i društvenoj stabilizaciji manjinskog jevrejskog stanovništva u Beogradu. Konačno, Aškenaska opština, odlukom ministra prosvete i crkvenih poslova, stekla je 10. decembra 1892. godine versku autonomiju.

Za razliku od Srbije, u kojoj su verske slobode ne hrišćanskog stanovništva stečene tek krajem 19. veka, odnosno jednu deceniju nakon dobijanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu, intezitet društvenog i ekonomskog razvoja jevrejskog stanovništva na evropskom kontinentu nije prestajao da raste i prilagođava se novim uslovima opšteg razvoja. Paralelno sa napredovanjem društvenih prilika i etničkog učvršćivanja evropskih Jevreja, može se pratiti i arhitektonski razvoj sinagoga koji je dostigao svoj vrhunac tokom 19. veka u reprezentativnim graditeljskim ostvarenjima jevrejskog religioznog karaktera lociranim prvenstveno u zemljama centralne Evrope. Iako se najveći uticaj ove arhitekture širio prvenstveno iz Minhena, Berlina, Beča, Praga i Budimpešte ipak se ne može utvrditi jedinstvo stilskog izraza i morfološka ujednačenost.¹⁶ Neujednačena estetičnost i bogatstvo planova nastala je zbog nepostojanja kanona koji bi jasno definisao spoljašnji izgled sinagoge za razliku od tačno utvrđenog prostornog rasporeda enterijera. U tom pravcu neophodno je posmatrati i arhitekturu aškenaske sinagoge u Beogradu kao graditeljsko ostvarenje zasnovano prvenstveno na autorovom individualnom tumačenju arhitekture jevrejske bogomolje.

U savremenoj srpskoj historiografiji postoji izuzetno malo podataka o prvoj sinagogi u Beogradu.¹⁷ Ipak, s obzirom na ograničenu

¹⁵Sefardska opština u Beogradu nazivana je *Crkveno-školska jevrejska opština u Beogradu* dok ga je kasnije promenila u *Jevrejska veroispovedna opština sefardskog obreda*. Videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja", - Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 197.

¹⁶R. Wischnitzer, *The Architecture of the European synagogue*, Philadelphia 1964.

¹⁷O indicijama za izgradnju sinagoge na prostoru današnjeg Dorćola navodi se 17. vek kao i 1671. godina. O istorijskom i arhitektonskom razvoju sinagoga u Beogradu videti: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja", - Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 225-242.

konscentraciju jevrejskog stanovništva na Dorćolsku oblast *Jalije*, sve do početka 20. veka, može se opravdano pretpostaviti da je bila smeštena u jednom od objekata koji su činili prepoznatljivu urbanu fizionomiju ovog dela grada. Tokom godina, povećavala se populacija aškenaskih Jevreja pa je sala prvobitne sinagoge postala mala i nekomforna da primi sve vernike. Međutim, takva situacija nije se zadržala tokom dužeg vremenskog perioda.

Aškenaska opština je tokom 1869. godine zakupila zgradu u Kosmajskoj ulici br. 51.¹⁸ Zgrada je potom renovirana i jedan deo je pretvoren u stambeni prostor dok su dve prostorije dobile školsku namenu za dva odvojena odeljenja devojčica i dečaka.¹⁹ Neposredno pred početak Prvog svetskog rata, Beogradska opština aktivno je učestvovala u prikupljanju sredstava za podizanje objekta sinagoge ali sve namere osujetio je rat. Nakon završetka Prvog svetskog rata došlo je do novog priliva jevrejskog stanovništva koje je dolazilo u Beograd iz različitih oblasti prisjedinjenih država Kraljevine SHS. Posle rata devalvacija dinara osujetila je nove planove gradskih vlasti za podizanje sinagoge. S obzirom na to da gradska vlada nije bila u mogućnosti da obezbedi sredstva za izgradnju, osim što je besplatno dodelila zemljište u Kosmajskoj ulici br.19, u akciju prikupljanja javile su se različite organizacije i individualni donatori. Najagilniji u ovoj kampanji bio je advokat dr Fridrih Pops, predsednik Aškenaske jevrejske opštine, koji je nakon Prvog svetskog ponovo sproveo prikupljanje novca za izgradnju nove sinagoge koje je predhodno morao da obustavi. Predviđena suma svih troškova iznosila je oko 3.000.000 dinara. U akciji prikupljanja sredstava učestvovali su i bračni par Hana i Herman Flajšer. Oni su poklonili svoje imanje koje se nalazilo u ulici Kneza Miloša br. 85 u vrednosti od oko milion dinara. Prema visini priloženih sredstava, od udruženja najviše se istaklo žensko društvo „Dobrotvor“ i „Hevra kadiša“.²⁰

Kada su obezbeđeni svi uslovi za izgradnju, predsednik Srpsko-Jevrejske opštine aškenaskog obreda podneo je molbu Građevinskom odboru grada Beograda 1. avgusta 1923. godine za dobijanje odobrenja

¹⁸ Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 1997, 80; Ista, *Do "Konačnog rešenja,"-Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 237.

¹⁹Ista, *Do "Konačnog rešenja," ...*, 237; U blizini sinagoge nalazila se kafana „Srebrna kugla“. Opširnije o ovoj kafani videti u: D. Đ. Zamolo, *Hoteli i kafane*, Beograd 1988, 141.

²⁰ O radu ovih društva videti u: Ž. Lebl, *Do "Konačnog rešenja,"-Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 244-245. 351 i 358.

za planove nove zgrade sinagoge.²¹ Nakon dobijanja dozvole od nadležnih vlasti, 15. maja 1924. godine, započelo se sa izgradnjom tokom koje je u temelje sinagoge postavljena pisana povelja ispisana na pergamentu srpskim ćiriličnim pismom i na hebrejskom jeziku.²² Povelju su potom na Bledu potpisali kralj Aleksandar I Karađorđević i kraljica Marija.²³ Nakon ceremonijalnih radnji povelja je svečano položena u temelje „*Opštinske doma aškenaske opštine u Beogradu*“. Prema naknadno izmenjenim planovima enterijera objekat je završen 27. novembra 1929. godine.²⁴

U Istorijskom arhivu grada Beograda čuvaju se originalni planovi koje je izveo arhitekta Franja Urban, kao i planovi adaptacije koje je 1929. godine izradio arhitekta Milutin Jovanović.²⁵ S obzirom na to da je Jovanovićev plan enterijera drugačije koncipiran od projekta arh. Urbana, postavlja se pitanje autorstva i tačno datiranje završetka svih radova na zgradi sinagoge. Ukoliko je konstrukcija unutrašnjeg prostora započeta prema planovima arh. Urbana, konstrukciju enterijera, u tom slučaju, bilo je neophodno naknadno srušiti da bi se sprovela drugačija realizacija u oblikovanju unutrašnjosti prema planovima arh. Jovanovića. Međutim, objektivno takva pretpostavka je ne prihvatljiva. S obzirom na to da je fasadno platno pročelja izvedeno u celini prema planovima arh. Urbana dok je konstrukcija enterijera izvedena prema planovima arh. Jovanovića

²¹Dokumentacija Arhiva grada Beograda: F-XX-6-1923; Originalni planovi arh. Urbana izrađeni su 17. avgusta 1923. godine, kako je upisano ispod Urbanovog potpisa. Stoga, ostaje nejasnoća u datovanju molbe predsednika Jevrejske opštine aškenaskog obreda upućene Građevinskom odboru grada Beograda, upućene sedamnaest dana pre zvaničnog završetka radova. Postoji mogućnost da je arh. Urban uradio idejne skice za novu zgradu sinagoge a potom i konačnu verziju čija je osnovna koncepcija u međuvremenu već odobrena.

²²Tekst na srpskom jeziku glasi:

„Srcem punim zahvalnosti prema milostivom bogu Izrailja, ovekovečujemo u temelju ovoga doma: u četvrtoj godini vladavine Aleksandra I iz narodne dinastine Karađorđevića na dan 15. juna 1924. godine, 13. sivana 5684. položen je kamen temeljac zgradi Srpsko-jevrejske crkvene opštine Eškenaskog obreda u Beogradu, u kome će biti smeštene sinagoga, škola, kancelarije, ritualno kupatilo i stanovi za opštinske nameštenike po priloženom nacrtu.“

²³Povelju na jezero Bled lično su odneli dr.Fridrih Pops i Benjamin Flajšer.

²⁴Razlozi i okolnosti zbog koga su planovi enterijera sinagoge naknadno prepravljani prema planovima arh. Milutina Jovanovića od 6. juna 1929. godine ostali su do danas nerazjašnjeni.

²⁵Zanimljivo je da se ime arhitekta Urbana ne pominje ni u jednom pregledu ili tekstu o aškenaskoj sinagogi u Beogradu kojom su se do danas bavili rabin Ignjat Šlang, dr Divna Đurić-Zamolo i Ženi Lebl. U tom pogledu, neophodno je naglasiti da je ime arhitekta Franje Urbana, kao zvaničnog projektanta aškenaske sinagoge u Beogradu do sada predstavljao nepoznati nalaz.

može se pretpostaviti da je objekat sinagoge predstavljao pozitivan rezultat uspešne saradnje dvojice arhitekata ili Urbanovo iznenadno napuštanje svih radova. Usložnjavanju problematike o realizaciji ovog objekta i njegovoj autorskoj atribuciji dodatno je doprineo rabin Ignjat Šlang koji je u svojoj knjizi „*Jevreji u Beogradu*“ iz 1926. godine prikazao podatak da je autor projekta fasade sinagoge bio njegov sin – Milan Šlang (1897–1941).²⁶ U napomeni teksta Divne Đurić-Zamolo, objavljenom u *Zborniku jevrejskog muzeja u Beogradu* br.6, takođe se ističu ove nejasnoće pri čemu se istovremeno navodi mogućnost da se originalni planovi Milana Šlanga nalaze u Arhivu jevrejskog muzeja u Beogradu. Tokom istraživanja i pripremanja naučne građe za tekst o aškenaskoj sinagogi u Beogradu utvrđeno je da je lokacija ovih planova tačna. Međutim, njihovom analizom pokazalo se da je autor planova arh. Milutin Jovanović i da ovi planovi predstavljaju projekte sporne rekonstrukcije enterijera sinagoge. U istom tekstu Divne Đurić-Zamolo, naveden je i ključni podatak, tj. da je Milan Šlang mogao da projektuje sinagogu ali ne i da ona bude realizovana prema planovima sa njegovim potpisom zato što nije završio studije arhitekture.²⁷ Ukoliko je M. Šlang imao dovoljno razvijen kolegijalni odnos sa arh. Urbanom, čiji se planovi fasade sa njegovim potpisom ne razlikuju od Šlangovih, može se pretpostaviti da je arh. Urban mogao učiniti uslugu mladom studentu i omogućiti mu da realizuje ovaj objekat ali se pritom lično potpisavši. Ukoliko je takva pretpostavka tačna, ostaje diskutabilan stvaralački kredibilitet i stvarno učešće arh. Urbana u realizaciji aškenaske sinagoge u Beogradu.

Prema zahtevu naručioca odlučeno je da objekat sinagoge ima dvojaku namenu. Centralni deo građevine, do nivoa prvog sprata, izveden je kao sakralni ili obredni deo dok su stambene prostorije grupisane oko centralnog jezgra u obliku ćiriličnog slova P.²⁸

Objekat sinagoge izveden je kao blok zgrada sa osnovom u obliku nepravilnog kvadrata. Zgrada poseduje četiri slobodne fasade od kojih

²⁶Lokacija projekata Milana Šlanga do danas nije utvrđena iako je malo verovatno da se oni danas nalaze u arhivskoj dokumentaciji neke od zvaničnih institucija. U knjizi Ženi Lebl, *Do "Konačnog rešenja", - Jevreji u Beogradu 1521–1942-*, na strani 423, u napomeni 499, navodi se da su Milanu Šlangu, kao nesvršenom studentu arhitekture, "projekte potpisivali drugi, arhitekti što predstavlja dodatnu nerazumljivost s obzirom da autorka ne navodi ostale Šlangove projekte osim nacрта za pročelje aškenaske sinagoge u Beogradu koji je potpisan i objavljen u delu Šlangovog oca. Videti: I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 130–131.

²⁷O ovome videti u: B. Maksimović, *Beograd u sećanjima 1919–1929*, Beograd 1980, 44.

²⁸Nakon poslednjih rekonstrukcija enterijera znatno je povećan kapacitet stambenog prostora ali je broj stanova ostao isti. Time je narušena prvobitna koncepcija rasporeda višenamenskih prostorija.

je samo pročelje dekorativno rešeno. Bočna fasadna platna ne poseduju otvore i nisu dekorativno obrađena. Zadnja fasada takođe je neukrašena ali se prema unutrašnjem dvorištu susednog objekta nalazi veliki broj prozorskih otvora. Konstrukcija građevine izvedena je od armiranog betona, spratne konstrukcije i noseći elementi, i opeke od koje su izgrađeni fasadni zidovi koji su istovremeno i noseći. Sve fasade pokrivene su krečnim malterom. Krovna konstrukcija izvedena je od drvenih greda koje su pokrivene limenim pločama.

Glavna fasada rešena je u eklektičkom maniru. Smelim komponovanjem kubičnih masa, monumentalnih fasadnih platna i velikog broja prozorskih otvora koji dominiraju pročeljem, autor je uspešno sintetizovao i međusobno harmonizovao sve elemente pročelja u jednu homogenu celinu. Specifičnim oblikovanjem arhitekture glavne fasade posebno je istaknut volumen masivnosti konstrukcije koji objedinjuje elemente svečanog, ceremonijalnog i tvrđavnog karaktera. Romantičarske pretenzije autora evidentne su na primerima snažno istaknutih bočnih rizalita, koji podsećaju na osmatračke kule, i insistiranju na lučnosti svih otvora. Kao poseban detalj u obradi pročelja ističe se uticaj renesansnog stila koji je evidentan u načinu obrade i komponovanju lođe na prvom spratu. Ceremonijalni karakter objekta postignut je trokrakim stepeništem koje dominira na prilaznom delu građevine podražavajući na sličan način konstrukcije monumentalnih višekrakah stepeništa iz epohe arheološkog neoklasicizma 18. veka u Francuskoj. Prema načinu obrade i kompoziciji glavno stepenište sinagoge aškenaskog obreda predstavlja reminiscenciju na stepenište Malog Trijanona u Parizu, arhitekta Anž-Žak Gabrijela.

Sintetičnošću oblika i formi različitih elemenata pseudostilova, uočava se autorova istrajnost u nameri da građevinu približi izgledu srednjovekovnog zamka ili utvrđenog hrama. Naime, Jevreji koji pripadaju različitim obrednim redovima reč „sinagoga” izgovaraju i prevode na različite načine. Jevreji reda aškenaskog obreda sinagogu nazivaju „*Templ*” koja je izvedena od nemačke reči koja u prevodu znači „Hram”. S obzirom na poreklo i nacionalnu pripadnost autora teorija o snažnom prožimanju religije i graditeljstva nije bez osnove. Bez obzira na odsustvo fasadne plastike estetska konotacija objekta sinagoge upotpunjena je odnosom masa i plošnih površina reprezentativnog pročelja.

Glavnom fasadom dominira svečano dvokrako stepenište koje naglašava monumentalno fasadno platno glavne sale i dva bočna rizalita. Fasadno platno prvog i drugog sprata duboko je uvučeno u unutrašnjost zgrade čime je dobijen prostor otvorene lođe na koji izlaze prozorski otvori prvog sprata. Sa prilazne platforme, koja je u osnovi kvadratnog oblika i

izdignuta iznad nivoa ulice, stupa se na centralno stepenište a zatim na prostrano odmorište. S centralnog odmorišta polaze dve bočne stepenišne rampe koje se završavaju odmorištima na bočnim rizalitima ispred portala koji vode u sinagogu. Zaštitna ograda dvokrakog stepeništa zidana je opekom i pokrivena krečnim malterom. Spoljašnje i unutrašnje površine ograde ukrašene su dubokim žlebovima koji obrazuju paralelopipedna polja, koja prate kosinu stepeništa. Na početku zaštitnih ograda nalazi se po jedan početni stubac koji imaju funkciju postolja za svetiljke.

Obrada lučno zasvedenih dvokrilnih portala bočnih rizalita u suterenu delimično se razlikuju od onih na visokom prizemlju. Izrađeni su od hrastovine sa po šest staklenih ispuna na svakom krilu portali suterena flankirani su naglašenim profilisanim bordurama koje dodatno doprinose vizuelnom efektu punoće i masivnosti. Na površinama nepravilnih trouglova, ispod stepenišnih rampi glavnog stepeništa, centralni motiv predstavlja po jedan okulus.

Portali rizalita visokog prizemlja znatno su većih dimenzija od onih u suterenu. Svaki portal podeljen je na dve celine. Prvu celinu čine masivna dvokrilna kasetirana vrata izrađena od hrastovine, dok drugu čini lučno zasvedeni timpanon-svetlarnik iznad portala radijalno izdelfen na osam staklenih ispuna. U pravcu iznad svakog portala visokog prizemlja nalazi se po jedan lučno zasvedeni prozorski otvor mezanina. Portali suterena, visokog prizemlja i prozorski otvori mezanina bočnih rizalita raspoređeni su potpuno simetrično. Svečanim dvokrakim stepeništem dominira monumentalno fasadno platno glavne sale podeljeno na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora izvedenih iz dve celine, iako vizuelno deluju jedinstveno. Prvu celinu predstavljaju visoki pravougaoni prozorski otvori glavne sale na visokom prizemlju a drugu lučno zasvedeni prozorski otvori unutrašnje galerije na mezaninu.²⁹ Ova podela jasno je naglašena podeonim betonskim gredama koje prozorske otvore dele na dva dela. Ispod dva središnja prozorska otvora glavne sale nalaze se dva jednostavno rešena pravougaona prozorska otvora, s parapetima u ravni s odmorištem glavnog stepeništa, koji su imali ulogu da obezbede dotok

²⁹Kada je završeno uređenje enterijera, sinagogi su poklonjena četiri vitražna prozora kao dar Gece Kona, Hermana i Benjamina Flajšera i Šandor Bauera. Scene su prikazivale događaje iz biblijskih legendi blisko povezanih s jevrejskom tradicijom. Sva četiri prozora izrađena su u Belgijskim radionicama. S obzirom na to da se ne navode tačne lokacije na kojima su se nalazili, može se zaključiti da su ovi prozori krasili četiri pravougaona prozorska otvora glavne sale na pročelju. Videti: Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja 7

prirodne svetlosti u salu suterena u kojoj se nalazilo ritualno kupatilo s obrednim kadama (*mikve*).³⁰

Fasadno platno prvog sprata izdvojeno je na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora projektovanih potpuno simetri s otvorima glavne sale, tj. unutrašnje galerije na mezaninu. Galerija prvog sprata zatvorena je zaštitnom ogradom zidanom od opeke. Način obrade ove ograde isti je kao na glavnom stepeništu. Ograda je izdvojena na četiri jednaka dela s tri zdepasta stupca. Bočni rizaliti na prvom spratu takođe se završavaju lođama koje poseduju po tri slobodne fasade otvorene s dve strane širokim lučno zasvedenim otvorima prema južnoj strani, tj. prednjem dvorištu i strani okrenutoj prema prostoru galerije. Krovni venac lođa istovremeno označava i dekorativni završetak bočnih rizalita dok se između prozorskih otvora prvog i drugog sprata takođe nalazi još jedan istaknuti podeoni venac.³¹

Fasadno platno drugog sprata podeljeno je na osam osa lučno zasvedenih prozorskih otvora koji su iste visine kao i oni na prvom spratu ali su za trećinu širine uži. Najzad, pročelje kruniše trougaoni zabat čije su nagnute kime ukrašene dekorativnom bordurom floralnog niza akantusovog lišća. Na centralnom delu površine trougaonog zabata nalazi se okulus velikih dimenzija sa simbolom Davidovog štita (*Magen David*) izrađenim od drvenih oblica i staklenih ispuna koja obrazuju ovaj motiv.³² Sve zidne površine pročelja ukrašene su tehnikom kvaderovanja

³⁰Prema jevrejskoj tradiciji svaka zajednica morala je da ima svoje ritualno kupatilo. Oblik i dimenzije kade nisu bile precizno utvrđene ali je dubina morala biti dovoljna da se potopi celo ljudsko telo. Osim strogih propisa o načinu kupanja najosnovniji uslov bila je voda. Po pravilu voda je morala da bude „živa“, tj. kišnica, voda od otopljenog snega, izvorska, rečna ili morska. Ukoliko je bilo teško nadomestiti nedostatak „žive vode“ mogla se primeniti i bunarska. Ritualno kupanje u mikvama je obred koji na simboličan način čisti telo od grehova i nečistoće.

³¹Svi prozorski otvori glavne fasade polukružno su zasvedeni i podcrtani. Jedini izuzetak čine dva pravougaona otvora na odmorištu centralnog stepeništa.

³²**Davidov štit** ili Solomonov pečat – Šestokraka zvezda ili heksagram izvedena od dva jednakostrana međusobno ukrštena trougla. Ovaj simbol sadrži četiri elementa: trougao sa vrhom okrenutim na gore predstavlja vatru; trougao sa vrhom okrenutim na dole predstavlja vodu; trougao vatre okrnjen osnovicom trougla vode predstavlja vazduh; trougao vode okrnjen osnovicom trougla vatre predstavlja zemlju. Pored toga, prema hermetičkom tumačenju heksagram objedinjuje sedam planeta sa sedam osnovnih vrsta materijala. U centru nalazi se Sunce–zlatno, gornji vrh predstavlja Mesec–srebro a donji Saturn–olovo, gornji levi ugao predstavlja Mars–gvožđe a desni Veneru–bakar, donji levi predstavlja Jupiter–kositer a desni Merkur–živa. Kao celina Davidov štit predstavlja sveukupnost elemenata unuverzuma. Osim ovih, postoje još brojna druga tumačenja koja ovaj znak svrstavaju u red alhemijskih simbola i jedan od primarnih oznaka masonerije.

pri čemu ostvaren utisak da je glavna fasada izgrađena od fino tesanih kamenih blokova.

Karakteristična namena i blokovitost objekta zahtevale su predprostor velikih dimenzija. Višenamenska platforma predprostora podeljena je u dve celine. Estetska konotacija prve celine naglašena je zelenim površinama čija vegetacija delimično skriva pročelje zgrade dok je druga celina koncipovana kao višenamenski prostor.³³ Prostrani plato ispred sinagoge, u obliku nepravilnog kvadrata, bio je predviđen kao mesto sastajališta ili okupljanja vernika pre ulaska u sinagogu. Predprostor ili prednje dvorište zatvoreno je zidanom ogradom s istočne i severne strane dok je s južne i zapadne strane prostor ograničen susednim objektima. Ograda na istočnoj strani izgrađena je od opeke i krečnog maltera kojim su sve površine naknadno pokrivena. Na severnoj strani raščlanjena je masivnim stupcima na pet polja međusobno nejednakih dimenzija. U okviru celine severne ograde nalazi se glavna kapija, za vozila, i manja kapija za posetioce. Prostori između stubaca ispunjeni su jednostavnim zaštitnim rešetkama dok je posebna pažnja posvećena dekoraciji glavne kapije izrađene od kovanog gvožđa. Analizom arhitektonskog opusa Franje Urbana u Beogradu, može se sa sigurnošću potvrditi da je isti autor projektovao ogradu i kapije aškenaske sinagoge.³⁴ Nakon nedavno završene adaptacije i rekonstrukcije glavne kapije i istočnog zida ograde vraćen je prvobitni izgled na ovom delu dvorišnog kompleksa sinagoge.³⁵

Heksagram je kao simbol sinagoge primenjen prvi put na praškoj sinagogi već 1527. godine. Od ove godine heksagram će se kao obeležje sinagoge proširiti i na ostale zemlje. Godine 1949. heksagram, potom prozvan Solomonov pečat, tj. Davidov štit, postao je službeni simbol države Izrael.

³³Na istočnoj strani nalazi se prizemni objekat namenjen za portira i čuvara zgrade. To je neugledna građevina malih dimenzija bez dekorativne fasadne plastike. Ravne i mirne površine fasada ovog objekta deluju neutralno ne utičući na vizuelni kontakt s pročeljem sinagoge. Na zapadnoj strani nalazi se još jedan prizemni objekat podignut u novije vreme.

³⁴Na užoj teritoriji Beograda locirano je više ograda koje je projektovao Franja Urban, i to u sledećim ulicama: ugao Dobropoljske i Mokranjčeve (dec.1932.g), Ml. Bosna /parc.44-69/ (dec. 1934.g), Četnička br. 22 (dec.1934.g), Generala Anriša /parc. 206/ (jul 1935.g), ugao Milutina Blagojevića i Celjske (maj 1935.g), Žanke Stokić br. 32/2 (maj. 1937.g), Nikole Stefanovića br. 5 (maj 1937.g), Suvoborska br. 21 (maj 1937.g), Ognjena Price br. 46 (jun 1937.g).

³⁵Sve zidane površine kapije, odnosno ograde presvučene su novim slojem malterne oplate a potom obojene belom bojom. Istovremeno, uklonjene su i gvozdene ploče velikih dimenzija, koje su do tada zatvarale sve međuprostore rešetkaste kapije. Kao dodatni vid oplemenjivanja ovog dvorišnog segmenta, na vrhovima dva glavna ili centralna stuba velike kapije, postavljeno je po jedno telo rasvete u obliku kugle izrađene od mlečno belog stakla.

Primena strogih načela simetrije očigledna je i u oblikovanju prostora enterijera. Nakon dva portala u suterenu stupa se u bočne hodnike objekta koji vode direktno do zadnjeg dela zgrade. Na polovini dužine, hodnici su podeljeni masivnim dvokrilnim vratima svedene dekorativne obrade. Prednja odeljenja hodnika imaju po jedan ulaz u podrumске prostorije, kao i ulaze u salu suterena. Ugao kosine stepenišne rampe koja vodi u podrum odgovara kosini spoljašnjeg dvokrakog stepeništa na pročelju. U osvetljenju podrumskog stepeništa i sale u suterenu ističe se zanimljivo ali ne i funkcionalno rešenje. Navedena dva otvora okulusa, ispod rampi glavnog stepeništa, odgovaraju po jednom okulusu na suprotnoj strani zida podrumskog stepeništa. Evidentna je autorova namera da protok dnevne svetlosti istovremeno osvetljava podrumsko stepenište i salu suterena na toj strani zgrade. Međutim, male dimenzije ovih otvora, kao i njihova međusobna udaljenost nisu postigle željeni efekat.³⁶ Do vrata podrumskih prostorija nalaze se vrata koja vode u salu suterena. U ovu salu može se ući i iz podrumskih prostorija, u prednjem delu zgrade, gde se nalaze kotlarnica i ostava za ugalj. Zidne površine prvog odeljenja bočnih hodnika nisu dekorativno obrađene dok su tavanice holkelovane različito profilisanim bordurama koje obrazuju okvire stilizovane forme. Podna dekoracija hodnika izvedena je u kombinaciji mrkocrvenih i belih pločica kvadratnog oblika čija je površina reljefno izbrazdana. U drugom delu oba hodnika nalaze se stepeništa koja povezuju sve etaže stambenog dela.³⁷

Istočni portal visokog prizemlja vodi u prostoriju izuzetno malih dimenzija koja je bila predviđena za pripremu rabina i kantora (*hazana*) pre stupanja u glavnu salu. U jugoistočnom uglu ove prostorije nalazi se spiralno stepenište koje vodi na galeriju mezanina ili u prostor hora. Zaštitna ograda stepeništa svedena je samo na vertikalne stubiće od kovanog gvožđa koji nose drvenu rukohvatnu gredu. Osim podne dekoracije, koja se ponavlja i na stambenom delu zgrade na gornjim etažama, odmorište na ulazu u hor i galeriju takođe je ostao neukrašen.

---

³⁶Nakon poslednjih intervencija na sali suterena, dva unutrašnja otvora okulusa zazidana su sa unutrašnje strane.

³⁷Nakon brojnih rekonstrukcija, ali i nedavnih adaptacija enterijera, nismo u mogućnosti da utvrdimo njegovo prvobitno stanje osim na planovima. Sve rekonstrukcije bile su vršene u okvirima pregrađivanja starih ili otvaranja novih prostorija dok je izvorna koncepcija planova osnova etaža, koje je prvi projektovao arh. Urban, ostala nepromenjena. Tokom brojnih rekonstrukcija enterijera samo je glavna sala sinagoge ostala pošteđena svih naknadnih intervencija.

Lučno zasvedeni prozorski otvor iznad zapadnog portala visokog prizemlja projektovan je na ovom mestu kako bi obezbedio dovoljno prirodne svetlosti na pomenutom stepeništu. Specifična namena „rabinove“ prostorije verovatno je uticala na odsustvo dekoracije.

Zapadni portal visokog prizemlja, predviđen za vernike, proteže se dužinom objekta do zadnjeg stepeništa stambenog dela zgrade. Osim dekorativnih bordura na tavanici, izvedenih u štuko dekoraciji s predstavom floralnih motiva cvetova u punom cvatu, ovaj hodnik ne poseduje drugu vrstu dekoracije. Nasredišnjem delu istočnog zida hodnika nalazi se glavni ulaz u molitveni deo sale.³⁸ S obzirom na karakteristično istorijsko-simboličko značenje glavnog portala na ulazu u jevrejski hram, obrada glavnog portala krajnje je svedena.³⁹ Predvorje ispred ulaza u sinagogu, prema *Talmudu*, obavezan je i neizostavan prostor koji priprema i duhovno koncentriše vernike pre ulaska u molitveni deo.⁴⁰ Isti izvor navodi da u sinagogu treba stupati kroz dvoja vrata kako bi se izbegao direktan kontakt unutrašnjeg prostora sinagoge sa ulicom.

Podužna osnova glavne sale usmerena je u pravcu istok-zapad. Sala je podeljena na molitveni deo za smeštaj vernika na zapadnom delu dok se oltarski prostor nalazi na istočnoj strani. Molitveni deo longintutidalno je podeljen na tri broda sa šest monumentalnih armiranobetonskih stubova koji se nastavljaju na stubove koji polaze iz sale u suterenu, u kojoj je

---

³⁸Prema prvobitnom planu, arh. Urban nije predvideo više ulaza u glavnu salu. Međutim, na projektima rekonstrukcije enterijera koje je izradio arh. M. Jovanović uočavamo naknadno probijanje četiri velika portala na južnoj strani sale. Tokom ove adaptacije četiri prostorije na južnoj strani sale spojene su u jednu veliku prostoriju namenjenu za učionicu. Tom prilikom probijanjem četiri nova portala nova učionica je došla u neposredan kontakt sa glavnom salom. Osim ovih, arh. M. Jovanović projektovao je još jedan ulaz manjih dimenzija, južno od oltarskog prostora. Ovaj ulaz je spojio odmorište unutrašnjeg stepeništa zapadnog hodnika neposredno sa salom.

³⁹Glavni portal Solomonovog hrama bio je organski vezan za celinu ali je višeslojna dekorativna obrada i složena simbolika učinili da tokom vekova ostane prepoznatljiv i univerzalni simbol mudrosti. Portal Solomonovog hrama predstavljao je ulaz u predvorje ili *ulam* čije dimenzije, konstrukcija i oblik su izvedene prema direktnim uputstvima boga Jahve. Složeni sistem preklapanja kubičnih monolitnih masa imao je za cilj da posebno naglasi bočne stubove na ulazu.

⁴⁰*Talmud* predstavlja postbiblijski zbornik sačinjen od 22 knjige. Talmud se naziva i Usmeni zakon koji upotpunjuje Pisani zakon – Toru. Opširnije o ovome videti u: S. Knežević, *Zagrebačka sinagoga*, Rad Instituta povijesti i umjetnosti br. 23, Zagreb 1999, 139.

smešteno ritualno kupatilo.⁴¹ Naglašene baze stubova u glavnoj sali izvedene su u inverznom rasporedu kapitela dorskog stila. Oktogonalna stabla stubova, obložena pločama mrkožučkastog mermera, završavaju se naglašenim kapitelima, izvedenim u štuko dekoraciji sa stilizovanim floralnim motivima, iznad galerije mezanina.

Zidne površine između četiri pravougaona prozorska otvora velikih dimenzija na severnom zidu glavne sale uokvirene su širokim profilisanim bordurama izvedenim u štuko dekoraciji. Centralni motiv uokvirenih polja zauzima po jedno telo rasvete.⁴² Pandan prozorskim otvorima na severnoj strani, ima ih četiri, predstavljaju četiri portala na južnoj strani sale koji su obrađeni na identičan način kao i portal koji spaja hodnik za vernike, na visokom prizemlju, sa unutrašnjim stepeništem stambenog dela zgrade. Zidne površine između ovih portala obrađene su na isti način kao i na severnoj strani sale. Na središnjem delu zapadne zidne površine lociran je jednostavno obrađen ulaz za vernike, dok su njegove bočne zidne površine ukrašene pravougaonim poljima. Način obrade polja je isti kao i na severnim i južnim zidnim površinama.

Na istočnoj strani sale nalazi se duboka pravougaona niša oltara (*mizbeah*) u čijem udubljenju je postavljen sveti orman (*Aron hakodeš*), u kome se čuvaju svici Tore.⁴³ Prema kanonski utvrđenoj koncepciji,

⁴¹Bez dubljeg tumačenja može se reći da je stub u sinagogama bio neophodan arhitektonski element koji je obezbeđivao stabilnost građevine, s obzirom na njenu složenu konstrukciju. Ipak, značenje stuba u jevrejskoj tradiciji ima duboko mistično i duhovno simbolično značenje. Idealne proporcije sinagoge podrazumevale su salu sa šest stubova (šest je unuverzalni simbol ravnoteže i harmonije, mudrosti i pravde). Stub je oslonac i podupirač on povezuje zemlju i nebo i obezbeđuje sigurnost. Stubovi simbolišu prisutnost Boga i veličanje vere. Stub je predstavlja sveto bademovo stablo koje u krošnji podupire nebeski svod.

⁴²Sva tela rasvete glavne sale, osim onih na stubovima, rađena su na isti način. Osnovni oblik podseća na trokraki svećnjak koji poseduje još jedan držač sijaličnog tela okrenut nasuprot središnjem stalku. Tri kraka polaze iz jedne osnovne celine koja spaja „svećnjak“ sa nosačem kružnog oblika pričvršćenog na zidu. Sva rasveta izvedena je u livenom mesingu. Prilikom analize zatečenog stanja glavne sale nije utvrđeno da li su tela rasvete na zidnim površinama deo izvornog mobilijara ili su naknadno postavljene.

⁴³*Sefer Tora* – Sveto Pismo, sadrži 24 knjige. Po legendi, Tora je nastala pre rađanja sveta i sadrži sve o njegovom rađanju. Tora je tradicionalno pisana na hebrejskom jeziku na dugačkom svitku koji se savija u dve rolne. Jedno od tumačenja značenja Tore u Jevrejskom misticizmu ili Kabali, Tora je doživljavana kao živi organizam, Božija reč i otelovljenje praiskonske mudrosti. Po stogim pravilima svici Tore čuvaju se u Svetom ormanu u sinagogi dok se redovi tokom čitanja prate posebnim predmetom u obliku izdužene ruke na čijem kraju se obično nalazila minijaturna šaka.

sveti orman nalazi se na trostepeno visokom postamentu. Dva monolitna mermerna stuba flankiraju prilaz istočnoj niši iz svetog ormara i nose kubus koji simbolizuje Mojsijev kovčeg. Na prednjoj strani „kovčega” postavljena je ploča podeljena na dva jednaka dela simbolišući dve Mojsijeve tablice (*Dekalog*). Posebno zanimljiv element istočnog korpusa sale predstavlja konkavno zalučena armiranobetonska greda iznad oltarskog prostora koja prenosi težinu prostora hora na bočne armirano betonske stubove. Tavanica oltarskog prostora naglašeno je holkelovana čime je postignut efekat poluobličastog svoda. Donja linija holkela obeležena je širokom bordurom izvedenom u štuko tehnicu. Površina bordure ukrašena je stilizovanom floralnom ornamentikom. Središnja površina tavanice obojena je svetloplavom bojom s ukrasnim šestokrakim zvezdama. Ispred svetog ormara nalazi se propovedaonica za rabina. To je drvena konstrukcija izrađena od hrastovine koja je s prednje strane ukrašena uvučenim pravougaonim poljima od istog materijala. Konstrukcija propovedaonice je lučnog oblika isturena prema molitvenom delu. Na zalučnim krajevima nalazi se po jedan sedmokraki svećnjak izrađen od livenog mesinga (*menora*).⁴⁴ Svećnjaci predstavljaju sastavni deo kompozicije propovedaonice. Zidne površine između oltarskog prostora i njemu bočnih ulaza za rabina, sa severne i pomoćnog ulaza sa južne strane, poseduju po jedan izduženi okvir izveden u štuko dekoraciji. Iznad dva bočna ulaza nalazi se po jedan okvir približno

⁴⁴**Menora** ili sedmokraki svećnjak pripadao je osnovnom obrednom mobilijaru u Svetom šatoru i u Drugom ili Zarubabelovom hramu. Iz centralnog stabla svećnjaka račva se još po tri kraka sa svake strane. Na krajevima su levci u koji je sipano ulje dok su kasnije postavljeni fitilji. Menora je simbol božanstva i svetlosti koje deli među ljudima. Kao ornamentalni motiv, Menora poseduje višestruka simbolička značenja koja su joj u kasnijim periodima potepeno pripisivani. Ipak, primarno značenje je simbolizam kosmičkog porekla: svaki krak simboliše jednu planetu i jedno nebo dok centralni simboliše Sunce. U tekstu *knjige proroka Zaharije* (4, 1-14) prorok vidi krajeve svećnjaka kao Božije oči koje idu po celoj zemlji jer je i sedam savršeni broj. Prema jevrejskom piscu Fionu, svećnjak je nebo sa planetarnim sastavom u čijem centru se nalazi sunce. Svećnjak je simbol svetlosti sveta. Tumačenjem određenih delova Zaharijinog teksta, kada se govori o dve maslinove grančice u osnovi stalka svećnjaka, navodi na pomisao da je svećnjak neposredno nastao iz svetog stabla. Kao savršeni simbol božanske svetlosti Menora je i kao svećnjak i kao ornamentalni motiv postao predmet prepun značenja i simbolike često primenjivan u dekoraciji sinagoga. U istoriji svetske mitologije i simbolizma Menora nije ostala usamljeni slučaj. Ona naime predstavlja ekvivalent Vavilonskom stablu svetlosti. Prema tekstu *Izlaska* (25, 31-33) ovaj svećnjak je od čistog zlata i ima sedam krakova koji se završavaju čašicama u obliku bademovog cveta što upućuje na pomisao bademovog stabla, tj. zlatnog oraha koji nalazimo u simbolici mnogih naroda.

kvadratnog oblika. Svi okviri izvedeni su na isti načina kao i na ostalim zidnim površinama glavne sale. U trodelnom molitvenom delu *nalaze se klupe za smeštaj tri stotine vernika.*

Tavanica glavnog broda *sale zasvedena je sa tri traveja pravougaonog oblika dok su tavanice bočnih brodova zasvedene sa po četiri traveja. Dekoracija svih traveja glavnog i bočnih brodova rešena je na isti način. Svi traveji međusobno su izdeljeni naglašenim armiranobetonskim gredama koje prespajaju traveje brodova s glavnim nosećim stubovima. Grede su flankirane profilisanim bordurama koje ih vizuelno čine užim i vitkijim. Holkelovanjem tavanica traveja i širokim bordurama ukrašenim floralnom dekoracijom u štuko tehnici, vizuelno su smanjene stvarne dimenzije svakog traveja. Trostruka prepletana traka savija se obrazujući na ravnomernom odstojanju ovalna polja ispunjena po jednim motivom rascvetalog cveta. Na mestima spojeva, tj. *prepleta traka, obrazovan je po jedan manji motiv cveta. Višestepena profilacija na bočnim ivicama ovih bordura još jasnije naglašava njihov dekorativan karakter. Na centralnom delu tavanica tri traveja glavnog broda, nalazi se po jedna tavanična udica koje nose tri raskošno obrađena višekraka svetlostna tela - luster.**

Istočni i zapadni luster obrađeni su na isti način dok obrada središnjeg predstavlja posebnu celinu. Lusteri su izrađeni od livenog mesinga. S obzirom na dimenzije i ukupnu težinu, posebno se vodilo računa o konstrukciji svakog elementa i njegovoj funkciji. Osim složene konstrukcije, primarna vrednost istočnog i zapadnog lusteru potiče iz estetske obrade koja sadrži snažnu konotaciju simboličke naracije.

Nasleđen iz tradicije prostorne koncepcije jevrejskog hrama, postojao je poseban prostor za žene (*ezrat našim*, na ladinu zvanom *eznoga*) koje su prisustvovala službi, a koji je tek od XVI veka posebno određen da bude na galerijama (*empore*) iznad glavne sale. U zavisnosti od brojnosti pripadnika jevrejske zajednice galerija je mogla biti jednostrana ili višestрана.

Galerija iznad glavne sale izvedena je u obliku ćiriličnog slova P. Severna strana galerije podeljena je na četiri ose lučno zasvedenih prozorskih otvora. Pandan ovim prozorima predstavljaju lučno zasvedeni prolazi na južnoj strani galerije.⁴⁵ Severni i južni hodnik zasvedeni su sa po četiri traveja koji odgovaraju onima sa bočnih brodova u prizemlju.

⁴⁵Prema prvobitnom planu ovi prolazi vodili su u prostorije rabina, učionice i pomoćne prostorije. Nakon rekonstrukcije svi otvori, osim onoga koji vodi u prostorije rabina, su zatvoreni.

Tavanica istočnog hodnika zasvedena je jednim izduženim travejem u pravcu sever-jug. Svi traveji galerije obrađeni su na isti način kao i oni u prizemlju. Paralelno sa zapadnim hodnikom galerije nalazila se prostorija koja je imala funkciju ostave za garderobu. U ovu prostoriju ulazilo se iz hodnika za stanare. Zaštitna ograda galerije izrađena je od opeke i krečnog maltera. Površine zaštitne ograde obložene su malternom oplatom dok je rukohvatna greda izrađena od hrastovine. Na istočnoj strani galerija se završava prostorom hora u koju se ulazi preko rabinove prostorije u prizemlju ili preko galerije.

Analizom graditeljskog opusa arhitekta Franje Urbana u Beogradu može se zaključiti da arhitektura sinagoge aškenaskog obreda delimično odudara od utvrđenog umetničkog izraza njenog autora. Iako je poznato veoma malo podataka iz biografije ovog arhitekta, njegova očigledna afirmacija, koju potvrđuje nekoliko desetina objekata izgrađenih u užoj gradskoj zoni Beograda tokom perioda između dva svetska rata, neosporno je omogućila slobodnije delovanje u izradi projekta sinagoge.⁴⁶ Prenaglašavanje volumena zgrade, hipertrofiranim kubičnim partijama pročelja uz naivnu asistenciju drugostepene fasadne plastike, može se tumačiti kao prolazna pojava jedne eksperimentalne faze u Urbanovom opusu kao istaknutog eklektičara. Iako predstavlja jedno od umerenije kvalitetnih građevinskih ostvarenja ovog arhitekta, objekat sinagoge, ipak, poseduje višestruke arhitektonske vrednosti, dok se istovremeno ističe i kao jedina građevina sakralnog karaktera arhitekta Urbana. Gotovo osamdeset godina nakon izgradnje sinagoge aškenaskog obreda, njeno temeljito istraživanje i precizno valorizovanje, nije u dovoljnoj meri

---

⁴⁶Simptomatično za najreprezentativnija ostvarenja arh. Urbana je da su sva izgrađena na ugaonim parcelama. Neki od ovih objekata nalaze se na uglovima sledećih ulica: Kuća Milošević Dragiše i Desanke (ugao Knez Miletine i Đ. Daničića / jul 1932. godine), Zgrada Savić Nastasa (ugao Hilandarske i Vlajkovićeve / april 1935. godine), Kuća Kurtović Danice (ugao Emilijana Josimovića i 29. novembra / maj 1937. godine), Zgrada Nikolić Sime (ugao Takovske i Svetogorske/februar 1937. godine) i dr. Prema poslednjim rezultatima istraživanja, arh. Urban projektovao je na užoj teritoriji Beograda 68 objekata, i to: 75 prizemnih objekata, 35 objekata sa jednim spratom, 13 objekata sa dva sprata, 16 objekata sa tri sprata i 3 objekta sa četiri sprata. Osim toga, projektovao je još i 19 mansardi, 9 ograda i izveo 21 dogradnju spratova.

Posebna napomena. Najlepše se zahvaljujem Milici Mihailović, direktoru Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, na tehničkoj podršci koju mi je pružila tokom istraživanja ukazujući na bitne momente u razvoju aškenaske sinagoge, otkrivanjem do sada malo poznatih činjenica. Zahvaljujem se i nadrabinu Isaku Asijelu na razumevanju i moralnoj podršci koju mi je pružio tokom istraživanja.

sprovedeno. Jedan od razloga zbog koga je ova tema bila neadekvatno historiografski obrađena je i složeno pitanje autorske atribucije koje zahteva dodatna istraživanja i proveru raspoloživih saznanja.

Ivan R. Marković

BUILDING OF THE SERBIAN – JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY OF ASHKENAZI RITE IN BELGRADE

SUMMARY

During the history of Jews in Belgrade, starting with the 10th century, there has been a continued need to build a temple that would additionally enhance the position of the Jewish population in the region. The social and geo-political developments in the Balkans during the 19th century had significant effects on Serbia and its state sovereignty after the Berlin Congress in 1878, which also resulted in strong impacts on the position of the Jewish population in a state recently liberated from the Turkish rule. The parallel flows of Sephardic and Aschenasi Jews in the period between the two world wars in Belgrade were finally strengthened by the building of representative synagogues of which only the Aschenasi synagogue has been preserved until the present times. This synagogue, built in 1929 as the Serbian – Jewish religious community of Aschenasi denomination, according to the design of the architect Franjo Urban, is currently among the last remaining examples of architecture of religious character in Belgrade intended for the Jews.